

محمد صالح یا میرزا (ابو) صالح؟

بازشناسی مؤلف لطایف الخیال و جواهر الخیال

۱۸۱-۱۹۰

چکیده: میرزا ابوصالح رضوی فرزند میرزا محسن نواب و نواده دختری شاه عباس اول است. او و پدرش هر دو متولی آستان قدس رضوی بودند. جز این، میرزا ابوصالح بانی مدرسه صالحیه نواب و نیز ایوان مصلا در مشهد مقدس است. وی در ۱۹۰۰ ق وفات یافت. محمد صالح رضوی فرزند میرزا محمدباقر متولی و برادر میرشاه تقی الدین محمد متولی است و تالیفاتی چون لطایف الخیال، جواهر الخیال، دقایق الخیال و معارج الخیال دارد. از دیرباز شرح حال این دو، با یکدیگر آمیختگی یافته و باعث بروز اشتباههایی در باب معرفی مؤلف جواهر الخیال، لطایف الخیال و دقایق الخیال شده است. در این مقاله، ضمن بررسی سرچشمه‌های این اشتباه، حقیقت مساله بیان شده است.

کلیدواژه: محمد صالح رضوی، جواهر الخیال، لطایف الخیال، میرزا ابوصالح نواب رضوی، مدرسه صالحیه نواب، ایوان مصلا مشهد مقدس

Muḥammad Ṣāliḥ or Mirzā (Abū) Ṣāliḥ?
Recognition of the author of Laṭāʾif al-Khiyāl
and Jawāhir Al-Khiyāl

Farzad Ziaei Habibabadi

Abstract: Mirzā Abū Ṣāliḥ Razavi is the son of Mirzā Muhsen Nawāb and the granddaughter of Shah Abbas I. Both he and his father were the custodians of Astan Quds Razavi. Also, Mirzā Abu Saleh was the founder of the school of Ṣālehiyeh and Muṣallā Porch in Mashhad. Mohammad Ṣāliḥ Razavi is the son of Mirzā Mohammad Bāqir Motavli and the brother of Mir Shāh Taqī al-Din Mohammad Motavli and the author of the works Laṭāʾif al-Khiyāl, Jawāhir al-Khiyāl, Daqāiq al-Khiyāl and Maḡārij al-Khiyāl. The biographies of the two have long been intertwined and have led to errors in the introduction of the author of Jawāhir al-Khayal, Laṭāʾif al-Khayal, and Daqāiq al-Khayal. In this article, while examining the sources of this confusion, the truth of the matter is stated.

Keywords: Mohammad Ṣāliḥ Razavi, Jawāhir al-Khayal, Laṭāʾif al-Khayal, Mirzā Abu Ṣāliḥ Nawāb Razavi, Ṣālehiya Nawab School, Holy Muṣallā porch of Mashhad

محمد صالح أم الميرزا (أبو) صالح؟
التعرّف على هويّة مؤلّف لطائف الخيال وجواهر الخيال
فرزاد ضيائي حبيب أبادي
الخلاصة: الميرزا أبو صالح الرضوي هو ابن الميرزا محسن نواب
وسبط الشاه عباس الأول، وكان هو وأبوه كلاهما متولياً للعبئة
الرضويّة المقدّسة، وكان الميرزا أبو صالح هو المؤسس لمدرسة
صالحية نواب وإيوان المصلّى في مدينة مشهد المقدّسة، وقد توفي
في سنة ١٠٩٠ الهجرية.
أما محمد صالح الرضوي فهو ابن الميرزا محمد باقر المتولي، وشقيق
مير شاه تقي الدين محمد المتولي، وله تأليفات منها لطائف الخيال،
جواهر الخيال، دقائق الخيال ومغارج الخيال.
وقد تداخلت ترجمتا هاتين الشخصيتين ببعضهما، ممّا أدى إلى
حصول الاشتباه والارتباك عند تعريف مؤلّف جواهر الخيال،
لطائف الخيال و دقائق الخيال.
وهذه المقالة ضمن بحثها عن منشأ هذا الالتباس تسعى لبيان
حقيقة الأمر في هذا المجال.
المفردات الأساسية: محمد صالح الرضوي، جواهر الخيال، لطائف
الخيال، الميرزا أبو صالح نواب الرضوي، مدرسة صالحية نواب،
إيوان مصلّى المشهد المقدّس.

پیشکش به سیدعلی میر افضلی
 به پاس مهرها که می‌ورزد

در ایامی که مشغول کار بر روی رسالهٔ اجتهادیهٔ خویش با عنوان تصحیح جواهرالخیال محمد صالح رضوی بودم، به هنگام تحقیق دربارهٔ ترجمهٔ حال مؤلف دریافتم که در نام و نشان و مشخصات وی نوعی دوگانگی پدید آمده است. به عبارت دیگر شرح احوال و آثار وی را با شخص دیگری درآمیخته‌اند. بنابراین در مقدمهٔ رسالهٔ اجتهادیه (صفحات «ن» تا «ص») این مسئله را به شرح باز نمودم، اما از آنجا که این مطلب در کمال اهمیت است، پیش از چاپ رساله نیز در قالب مقاله‌ای مستقل عرضه می‌شود. باشد که در تحقیقات محققان سودمند افتد و مانع از بروز اشتباهات بعدی شود.

۱. دو شخصیتی که در این موضوع، ترجمهٔ حالشان با هم درآمیخته است از این قرارند:

۱-۱. محمد صالح رضوی که صاحب تألیفاتی چون لطایف الخیال (برگزیدهٔ غزلیات شاعرانی از عهد صفویه) و سه رباعی‌نامه به نام‌های جواهرالخیال، دقایق الخیال و معارج الخیال است.

۱-۲. میرزا صالح یا میرزا ابوصالح رضوی که متولی آستان قدس رضوی و بانی مدرسهٔ صالحیهٔ نواب بوده است.

اکنون سیر تاریخی این اشتباه را بررسی می‌کنیم:

۲. قدیم‌ترین منبعی که در این باب تخلیط کرده، ظاهراً الکنی و الالقاب مرحوم حاج شیخ عباس قمی است و این، همهٔ آن چیزی است که وی در این باره نوشته است:

صدرالممالک: میرزا صالح رضوی نقیب‌الاشراف رضویه در مشهد مقدس رضوی، سلام الله علی مُشْرِفِهِ، مصدر امور خیریه بود و از آثار او مدرسهٔ صالحیه معروف به مدرسهٔ نواب مشهد رضوی است. سال ۱۰۸۶ آن را ساخت و املاک بسیاری بر آن وقف کرد و اثر دیگرش ایوان مصلی در مشهد مقدس است. سال ۱۰۸۷ به فرمان پادشاهان صفویه آن را ساخت و کتب بسیاری بر طلاب مدرسهٔ نامبرده وقف کرد و رساله‌ای به نام دقایق الخیال تألیف کرد که رباعیات فارسی را در آن آورد و من آن را مختصر کردم و منتخب دقایق الخیال نامیدم. در حدود سال ۱۰۹۰ فوت کرد!

۳. میرزا محمدعلی مدرس نیز چنان‌که خود یادآور شده، نوشتهٔ حاج شیخ عباس قمی را در ریحانة

۱. مشاهیر دانشمندان اسلام (ترجمهٔ الکنی و الالقاب حاج شیخ عباس قمی)؛ محمدباقر کمره‌ای؛ انتشارات کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱، ج ۳، ص ۴۰۶.

الادب نقل کرده است:

صدرالممالک: میرزا صالح رضوی در مشهد مقدس رضوی، نقیب اشراف رضویه و مصدر خیرات و مبرّات بود. مدرسه صالحیه آن بلده شریفه که به مدرسه نواب معروف است، از آثار خیریه او می باشد که در سال هزار و هشتاد و ششم هجرت بنایش نهاده و املاک و کتب بسیاری وقف آن نموده است. ایوان مصلی مشهد مقدس نیز از آثار خیریه او به شمار می رود که یک سال بعد از آن به امر سلاطین صفویه تأسیس داده است. از آثار قلمی او کتاب دقایق الخیال می باشد که رباعیات فارسی شعرا را در آن جمع کرده است و در حدود یک هزار و نود تمام از هجرت درگذشت.^۲

۴. پس از منبع مذکور، نوبت به کتاب شجره طیبه می رسد که مسئله را با تفصیل بیشتری بیان کرده است. اکنون ما به گونه ای که مطلب اصلی فوت نشود، خلاصه آن را نقل می کنیم:

سومی از اولاد میرزا محسن، نواب مستطاب، میرزا ابوصالح بانی مدرسه نواب و مصلاهی ارض اقدس در دروازه پایین خیابان است و در سنه هزار و هشتاد و هفت به حکم سلاطین صفویه ساخته و پرداخته و مدرسه صالحیه را که معروف به مدرسه نواب است، در سنه هزار و هشتاد و شش بنیاد کرده و املاک کثیره وقف بر مصارف آن و طلاب علوم دینی نموده است. در سردر مدرسه کتیبه ای است در سنگ، خوش خط به خط نستعلیق. در خط اول به خط خفی مرقوم است: «بسم الله الرحمن الرحیم. بعد حمد الله سبحانه». بعد به خط جلی نوشته شده: «قد اتفق اتمام بناء هذه المدرسة الرفیعة الصالحیه فی ایام خلافة [...] شاه سلیمان الحسینی الموسوی الصفوی [...] من مال خالص نواب مستطاب [...] میرزا صالح النقیب الرضوی، کتبه محمد صالح سنه ست و ثمانین بعد الف» و این اشعار هم در آنجا مسطور است:

به عهد شاه سلیمان، شهنشاه دوران / که زنگ کفر ز مرآت کائنات زدود [...]

سپهر عزّ و شرف، میرزا ابوصالح / محیط مکرمت و علم و فضل و بخشش وجود

مدار عالم و صدر ممالک ایران / همای اوج سعادت، عزیز مصر وجود

بنای مدرسه ای، خالصا لوجه الله / ز بهر طالب علم و عمل تمام نمود [...]

۲. ریحانة الادب؛ علامه محمد علی مدرس تبریزی؛ انتشارات خیام، تهران، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۳۴.

۳. ظاهراً میرزا صالح سهوالقلم است و صحیح «میرزا ابوصالح [...] است؛ چنانکه در سابق و در اشعار بعد هم میرزا ابوصالح ذکر شده». (شجره طیبه، ص ۴۶۱)

به سعی مصدر خیرات، میرزا صدرا/ تمام گشت به وقت و به ساعت مسعود [...]۴

بالجمله، نواب میرزا ابوصالح مصدر خیرات و میزات بود؛ به لقب صدرا الممالکی مشتهر و مفتخر و از وی عقبی نماند، ولی رساله‌ای تألیف کرده مسّی به دقایق الخیال که تمام رباعیات شعراء متقدمین و متأخرین را به ترتیب قوافی بر حروف تهجّی درج کرده و هر رباعی را نسبت به قائلش داده [...]۴.

۵. کتاب بعدی که این اشتباه در آن دیده می‌شود، اعیان الشیعه است. البته مؤلف آن از خود چیزی نیاورده، بلکه ابتدا عین مطالب کتاب مطلع الشمس در باب «میرزا ابوصالح» را نقل کرده است که می‌گوید از اشراف رضویّه مشهد بود. گویند مادرش دختر شاه عباس ماضی بود و خود در زمان شاه عباس ثانی صدرا الممالک کل ایران شد و مدرسه صالحیه و مصلاّی ارض اقدس از آثار اوست.۵ سپس همان عبارات شجره طنبه را بدان افزوده است، بدین ترتیب:

الف رساله سّمّاها دقایق الخیال آورد فیها رباعیات الشعراء المتقدمین و المتأخرین
 بترتیب حروف الهجا منسوبه لقایلها.۶ (قس: پایان بخش ۳)

۶. تا اینجا درباره اینکه بانی مدرسه صالحیه نواب و پسر میرزا محسن نواب «میرزا (ابو) صالح» است، در میان منابع اختلافی نیست، اما ناگهان در «فهرست سپهسالار» چنین می‌خوانیم: «امیر «محمد» صالح نواب رضوی پسر میرزا محسن نواب می‌باشد...»۷، در حالی که معلوم نیست این «محمد» از کجا به «صالح» افزوده شده! جالب است که مرحوم ابن یوسف شیرازی در ادامه همین مطلب اشاره می‌کند که: «بر کتیبۀ آن مدرسه، بانی را به نثر «میرزا صالح» و به نظم «میرزا ابوصالح» معرفی نموده»، اما چنان‌که دیدیم، خود (ابن یوسف)، میرزا صالح و میرزا ابوصالح را به «امیر محمد صالح» تبدیل کرده است.

۷. شادروان احمد گلچین معانی هم در مقاله خویش با نام «جواهر الخیال، تألیف امیر محمد صالح رضوی مشهدی در اواخر قرن یازدهم هجری»، این «امیر محمد صالح» را از قول مرحوم ابن یوسف شیرازی بانی مدرسه صالحیه معرفی کرده و دو کتاب لطایف الخیال و جواهر الخیال را نیز جزء آثار او قلم داده است.۸

۴. شجره طنبه (در انساب سادات علویّه رضویّه؛ میرزا محمد باقر الرضوی؛ به اهتمام سید محمد تقی مدرس رضوی؛ چاپخانه حیدری، تهران، ۱۳۵۲، ص ۲۳۲-۲۳۴.

۵. مطلع الشمس؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه؛ به اهتمام تیمور برهان لیمودهی؛ تهران، انتشارات فرهنگسرا، زمستان ۱۳۶۲، ص ۷۰۰.

۶. اعیان الشیعه؛ محسن امین؛ محقق حسن امین؛ دارالتعارف للمطبوعات، لبنان، بیروت، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۶۲.

۷. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار؛ ض - حدائق (ابن یوسف شیرازی)؛ چاپخانه مجلس، دی ماه ۱۳۱۸، ص ۴۷۹.

۸. جواهر الخیال؛ احمد گلچین معانی؛ نامه آستان قدس، آذر ۱۳۴۳، شماره ۱۹، ص ۹۰-۹۶. (توجه: از عجایب اینکه این مقاله در پایگاه مجلات تخصصی نور (نور مگز)، ذیل عنوان «کشور اسلامی لیبی» ثبت شده است! بنابراین ممکن است پیدا کردنش غیرممکن یا بسیار دشوار باشد.)

کمی بعدتر عبدالحمید مولوی در مقاله‌ای به نام «مدرسهٔ دینیّهٔ قدیمهٔ نواب» می‌نویسد:

بانی و واقف اوقاف صالحیهٔ نواب، دو کتاب به نام جواهرالخیال و لطایف الخیال دارد و این دو کتاب، هر یک مجموعه‌ای است از اشعار و رباعیات شعرای معاصر مؤلف که اتفاقاً غالب آن شعرا نامشان در هیچ یک از تذاکر شعرا نیامده و ازین جهت بسیار مورد توجه و مطلوب است [...]»^۹.

باری، این مسئله به تحقیقات جدیدتر نیز راه یافته و همهٔ کسانی که مقالاتی در این باب نوشته‌اند، پسر میرزا محسن نواب بانی مدرسهٔ صالحیهٔ نواب را «محمد» صالح نامیده‌اند و چون صاحب لطایف الخیال، جواهرالخیال، دقایق الخیال و معارج الخیال نیز «محمد صالح» است، این دو را یکی انگاشته‌اند. منابع مذکور بدین قرارند:

۹. مهرداد چترایی (عزیزآبادی) نوشته است:

میرزا محمد صالح رضوی فرزند میرزا محسن نواب رضوی که هم خود وی و هم پدرش، یعنی میرزا محسن نواب، در زمان شاه عباس اول صفوی تولیت آستان قدس رضوی را بر عهده داشته‌اند، سه جنگ شعر تدوین کرده است.^{۱۰}

۱۰. فردوس مرادی و حمید رضایی در مقاله‌ای «مشترک» به نام «معرفی جنگ لطایف الخیال» که گویا به صورت کنفرانس ارائه شده و متن آن در آرشیو SID موجود است^{۱۱} نوشته‌اند: «میرزا «محمد» صالح رضوی ملقب به صدرالممالک در قرن یازدهم می‌زیسته».^{۱۲} سپس مطالب ریحانة الادب را نقل کرده‌اند. (ر.ک به: شمارهٔ ۳ در متن مقالهٔ راقم این حروف) البته در میانهٔ قول ریحانة الادب نیز مطالبی از منابع دیگر آورده‌اند، از جمله اینکه صاحب ترجمه که به گمان ایشان صاحب کتاب لطایف الخیال نیز هست، پسر میرزا محسن نواب بوده و این هر دو، متولی آستان قدس رضوی بوده‌اند. نیز اینکه صاحب لطایف الخیال نوّهٔ دختری شاه عباس اول بوده است.^{۱۳}

۱۱. همین دو نویسنده، باز هم با یکدیگر کاری مشترک انجام داده و مقاله‌ای با عنوان «شاعران ایرانی مقیم هند در تذکرهٔ لطایف الخیال» ترتیب داده‌اند^{۱۴} و پیدا است که در این مقاله نیز همان مطالب

۹. مدرسهٔ قدیمهٔ دینیّهٔ نواب (معرفی ابنیهٔ تاریخی خراسان)، عبدالحمید مولوی، نامهٔ آستان قدس، بهمن ۱۳۴۴، شمارهٔ ۲۲ و ۲۳، ص ۲۱۲.

۱۰. سی‌وسه رباعی تازهٔ منسوب به کمال اسماعیل در دو جنگ رباعی؛ مهرداد چترایی؛ گزارش میراث، شمارهٔ ۴، مرداد و شهریور ۱۳۸۹، ص ۴.

۱۱. هشتمین همایش بین‌المللی انجمن زبان و ادب فارسی، ایران، دانشگاه زنجان، ۱۳-۱۵ شهریور ۱۳۹۲.

۱۲. همان، ص ۲.

۱۳. همان.

۱۴. شاعران ایرانی مقیم هند در تذکرهٔ لطایف الخیال؛ حمید رضایی. فردوس مرادی؛ نامهٔ فرهنگستان (ویژهٔ شبه‌قاره)، سال دوم،

مقاله پیشین را تکرار کرده‌اند. البته در اینجا مطلبی را نیز از کتاب مطلع الشمس آورده و نوشته‌اند در کتاب مطلع الشمس درباره «میرزا محمد صالح» چنین آمده است:

محمد صالح اصلاً تربتی است، ولیکن بعد از تحصیل و تکمیل علوم شرعیه در عتبات ائمه عراق (علیهم السلام)، مجاورت مشهد مقدس رضوی اختیار کرد و پس از فوتش او را در قبرستان قتلگاه به خاک سپرده‌اند. (اعتماد السلطنه، ج ۲، ص ۷۰۶).^{۱۵}

۱۱- آنچه در اینجا مایه حیرت است، «جعل و تحریف»ی است که نویسندگان این مقاله، «مشترکاً!» در قول اعتماد السلطنه کرده‌اند! عین کلمات اعتماد السلطنه در این باب چنین است:

حاج مولی محمد صالح اصلاً تربتی است، ولیکن بعد از تحصیل و تکمیل علوم شرعیه در عتبات ائمه عراق علیهم السلام، مجاورت مشهد مقدس رضوی اختیار کرد و در هزار و دو بیست و چهل و شش [!] برحمت ایزدی پیوسته در قبرستان قتلگاه به خاک سپرده شده.^{۱۶}

یعنی این «حاج مولی محمد صالح» اساساً شخصی دیگر است که حدود ۱۵۰ سال پس از صاحب لطایف الخیال وفات یافته است، اما بر راقم معلوم نشد که چرا نویسندگان این مقاله، تاریخ ۱۲۴۶ق را از سخن اعتماد السلطنه زدوده‌اند!

۱۲. آخرین مطلبی که تا لحظه نگارش این سطور در ما نحن فیه نگاشته آمده، مقاله‌ای است ممتّع و فاضلانه از دوست مهربانم، دانشمند رباعی پژوه، استاد سید علی میرافضلی^{۱۷} که من در اثنای تصحیح و تحقیق جواهر الخیال حقیقه به الطاف ایشان بسیار مسعود بوده‌ام و از این پس نیز به نواخت هایشان امیدوارم.

اما چه می‌توان کرد؟ استاد میرافضلی نیز چاره‌ای جز این نداشته‌اند که برای یافتن احوال و آثار صاحب لطایف الخیال و سه رباعی‌نامه او، به منابعی چون اعیان الشیعه، قصص الخاقانی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، شجره طیبه، تاریخ شاه صفی، وقایع السنین و الاعوام، مشاهیر دانشمندان اسلام و ... مراجعه کنند و ترجمه احوال «میرزا ابوصالح» و «محمد صالح» را که در منابع مذکور آمیختگی یافته است، در مقاله خویش نقل کنند.^{۱۸}

اکنون که سرچشمه‌های تخلیط این دو شخصیت، یعنی «میرزا ابوصالح» متولی آستان قدس رضوی

شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۸۵-۱۱۴.

۱۵. همان، ص ۸۷.

۱۶. مطلع الشمس، همان، ص ۷۰۶.

۱۷. محمد صالح رضوی و رباعی‌نامه‌های او؛ سید علی میرافضلی؛ در جشن‌نامه دکتر سیروس شمیسا؛ به‌کوشش دکتر یاسر دالوند؛ چاپ اول، کتاب سده، تهران، ۱۳۹۸، ص ۹۰۵-۹۱۴.

۱۸. همان، ص ۹۰۶-۹۰۷.
www.SID.ir

و بانی مدرسه صالحیه نواب و «محمد صالح» صاحب لطایف الخیال و سه رباعی نامه مشهور آشکار شد، به بیان حقیقت مسئله می پردازیم.

۱۳. پیش تر گفتیم که یکی از نخستین کسانی که مرتکب این اشتباه شده، مؤلف کتاب شجره طیبه، یعنی میرزا محمد باقر مدرس رضوی بوده است. شجره طیبه را پس از فوت مؤلفش، فرزند نامدار وی محمد تقی مدرس رضوی تصحیح و تکمیل می کند و در سال ۱۳۵۲ ش به چاپ می رساند. آن شادروان در پایان کتاب پدر (از صفحه ۴۵۱ به بعد) مستدرکات و توضیحاتی نیز می افزاید. از جمله این مستدرکات یکی هم درباره بحث ماست.

۱-۱۳. در استدراک این عبارت پدر که میرزا ابوصالح «رساله ای تألیف کرده مسمی بدقایق الخیال» می نویسد:

دقایق الخیال و همچنین لطایف الخیال تألیف میرزا [محمد] صالح رضوی است، نه میرزا ابوصالح رضوی و به امر میرزا [محمد] صالح رضوی، محمد نصیر بن محمد جعفر بصری [صح: نصیری] متخلص به نصرت، اشعار جمع شده را به ترتیب حروف اواخر منظم نموده، رباعیات را در جزوی گرد کرده و نامش را دقایق الخیال نهاده و بقیه را در دفتر دیگر به نام لطایف الخیال مرتب کرده و این نظم و ترتیب در سال ۱۱۰۴ [ق] انجام یافته. و خالصاء استرآبادی در تاریخ تنظیم و ترتیب آن، این قطعه را سروده:

خالص! این تحفه تمام عیار هست مجموعه بهشت و بهار
خواهی از زین کتاب، تاریخش شد «گل انتخاب» تاریخش (۱۱۰۴)

نصرت در مقدمه خویش از جامع با مدح و ستایش بسیار چنین یاد کرده:

جناب مقدس القاب، خلف الصدق دودمان مصطفوی و سلاله امجاد خاندان مرتضوی، امیر محمد صالح الرضوی ادام الله تعالی ظلال اقباله الی یوم الدین.

و ظاهر است که در تاریخ منظم و مرتب کردن دقایق الخیال [صح: لطایف الخیال] جامع اشعار [= محمد صالح رضوی] در قید حیات بوده^{۱۹} و میرزا ابوصالح صدر الممالک [= بانی مدرسه صالحیه نواب] (چنان که از کتاب وقایع السنین خاتون آبادی نقل شد) در تاریخ ۱۰۹۸ درگذشته است. بنابراین جامع و گردآورنده این اثر بدیع، «میرزا [محمد] صالح» رضوی است که بسیاری از اشعارش در این کتاب ذکر شده.

۱۹. به دلیل دعای «ادام الله تعالی ظلال اقباله الی یوم الدین» که در حق زندگان کنند.

و این میرزا محمد صالح رضوی، فرزند میرزا محمد باقر متولی و برادر میرشاه تقی الدین محمد متولی است. این سید جلیل القدر از اعظام سادات عالی درجات ارض اقدس و جامع علوم معقول و منقول بوده است. شیخ حُرّ عاملی قدس سره اجازه غزایی درباره وی صادر نموده که دلالت بر بزرگی قدر او می نماید و برای نمودن جلالت و بلندی مقام علمی او، چند سطر از ابتدای آن اجازه به عین عبارت در اینجا ایراد می شود:

الحمد لله على فضاله و الصلوة و السلام على محمد و آله و بعد فإن العلم اشرف الخصال
 و اكمل الكمال و احسن الخلال ...

المولى الجليل الفاضل النبيل الحسيب و النسيب النقيب العلامة الفهامة المحقق المدقق جامع المعقول و المنقول حاوى الفروع و الاصول العالم الفاضل و الاوحد الكامل ميرزا محمد صالح ولد المرحوم المبرور المقدس المغفور ميرزا محمد باقر الرضوى المتولى حرس الله مجده و زاد عزّه قرأ عندى ما تيسر من كتاب من لا يحضره الفقيه الخ.

تاریخ تحریر اجازه، سال ۱۰۸۵ است (شماره ۳۲ کتب رجال و انساب کتابخانه آستانه مقدسه وقفی نادرشاه افشار. تاریخ وقف ۱۱۴۵). این ابیات از اشعار اوست که از سفینه نصرت نقل شد [....] ۴) بیت

اکنون برای تتمیم فایده می افزاییم که شادروان محمد تقی مدرس رضوی در مستدرکات کتاب شجره طیبه در دو موضع دیگر نیز از محمد صالح رضوی نام برده است:

۲-۱۳. یک جا می نویسد:

میرزا محمد صالح رضوی یا صالحاء رضوی در سفینه نصرت، مکرر نامش آمده و محتملاً [!؟] وی همان است که اشعار تذکره را فراهم کرده و بعد، نصرت آنها را مرتب نموده است [....] ۱۱.

با وجود توضیح مفصلی که آن مرحوم، خود پیش تر در این باب داده است معلوم نیست که چرا اینجا قید «محتملاً» را به کار گرفته است. شاید میان اصل این دو یادداشت فاصله زمانی زیادی واقع شده بوده و ایشان تصریح پیشین خویش را از یاد برده بوده اند.

۳-۱۳. در صفحه بعد نیز مصرحاً نوشته اند:

۲۰. شجره طیبه، ص ۴۶۱-۴۶۳.

در سفینه لطایف الخیال که جمع آن از میرمحمد صالح رضوی و ترتیب آن از محمد نصیر بن محمد جعفر بصری [صح: نصیری] متخلص به نصرت است، نام عده‌ای از سادات رضوی مقیم مشهد مقدس با اشعاری از آنها درج است [...].^{۲۲}

فرجام سخن

در این مقاله باز نمودیم که نام و نشان و شرح احوال و آثار دو شخصیت تاریخی مستقل، یعنی «میرزا ابوصالح رضوی» و «محمد صالح رضوی» ظاهراً نخستین بار در کتاب الکنی و الألقاب مرحوم حاج شیخ عباس قمی (متوفای ۱۳۱۹ شمسی) آمیخته شده است. از آن پس نیز مؤلفانی دیگر، یا خود در شناسایی این دو نفر به خطا می‌روند یا آن را از حاج شیخ وام می‌گیرند تا اینکه در سال ۱۳۵۲ شمسی شادروان محمد تقی مدرس رضوی در مستدرکاتی که بر کتاب شجره طیبه پدرش می‌نویسد، خطای پدر را اصلاح می‌کند و معلوم می‌دارد که میرزا ابوصالح نواب رضوی، بانی مدرسه صالحیه نواب و مصلاهی ارض اقدس و متولی آستان قدس رضوی که فرزند میرزا محسن نواب بوده و بنا بر قولی در ۹۰۱ هـ ق وفات یافته، دیگر است و محمد صالح رضوی، صاحب آثاری چون لطایف الخیال، جواهر الخیال، دقایق الخیال و معارج الخیال که فرزند میرزا محمد باقر متولی و برادر میرشاه تقی الدین محمد متولی شاعر بوده و در سال ۴۰۱۱ ق نیز حیات داشته است دیگر، اما از آنجا که کتاب ارجمند شجره طیبه به شکلی بسیار بدوی و بدون هیچ‌گونه نمایه و فهرستی (حتی فهرست مطالب!) چاپ شده، هیچ یک از نویسندگان یا محققان پس از وی نیز بدان راه نبردند و چراغی که شادروان محمد تقی مدرس رضوی افروخته بود، تا زمستان سال ۱۳۹۹ شمسی از چشم‌ها پنهان ماند! اینجاست که روشن می‌شود هر قدر هم موضوع و متن کتابی سودمند و پراهمیت باشد، چاپ آن بدون تهیه فهرست‌ها و نمایه‌های متعدد، نویسندگان را به کار نیاید و اهل تحقیق را زحمت افزایش.

آنچه در این مقاله در باب محمد صالح رضوی صاحب لطایف الخیال و سه رباعی نامه مشهور، از دو سه موضع کتاب شجره طیبه نقل کردیم، اگرچه مختصر می‌نماید، تاروی که شرح حال مفصل‌تری از وی به دست آید بسیار مغتنم است. اکنون دامن سخن را با یاد ساقی مسکین نواز خویش، استاد جمشید مظاهری (سروشیار) فراهم می‌چینم. ذکرش به خیر باد!

سه شنبه ۲۶ مرداد ماه ۱۴۰۰ شمسی

برابر ۸ محرم ۱۴۳۳ قمری

شاهین شهر عزیز